

НАРИС ТЕОРІЇ ПОДАТКОВОЇ ПОВЕДІНКИ

ОЛЕКСАНДР БЕЛОВ (Вінниця, Україна)*

Податкова теорія походження держави набирає все більше прихильників серед істориків юриспруденції. Однак, тлумачення та дефініція оподаткування вимагає не лише хорошої юридичної підготовки, але й застосування принципів так званого «соціально-психологічного підходу». Ось чому, говорячи і пишучи про податки, не можна оминати дослідницькою увагою психоісторичний контекст податкової поведінки.

Чому одні люди сплачують податки сумлінно і без незадоволення, а інші шукають способів уникнення навіть незначних відрахувань? Що змушує людей вигадувати найскладніші схеми уникнення сплати податків, ризикуючи великими штрафами і навіть свободою? Чому в деяких країнах ухиляння від сплати податків стає мало не загальнонаціональною характеристикою, а в інших є винятково рідкісним явищем? Відповіді на ці питання доволі часто криються в особливостях індивідуальної та групової психології. Прагнення з'ясувати причини тих чи інших дій суб'єкта і компанії по відношенню до сплати податків, і знайти способи керувати цими діями зумовило зростання уваги вчених-економістів і психологів до особливостей податкової поведінки.

Податкова поведінка є предметом вивчення податкової психології – нового і перспективного розділу економічної психології, інтердисциплінарної науки на перетині економіки та психології, що надзвичайно активно й динамічно розвивається останніми десятиліттями.

Метою податкової психології є пояснення і розуміння з позицій індивідуальної та групової психології різних моделей поведінки платників податків, що можуть бути як економічно конструктивними (свідома, добровільна, повна сплата податків), так і деструктивними (різноманітні моделі ухиляння від сплати податків та податкового обману), а також розробка таких податкових моделей, що сприяли б формуванню та реалізації найбільш ефективних форм податкової поведінки.

Під податковою поведінкою ми розуміємо *сукупність психологічних реакцій, пов'язаних із функціонуванням суб'єкта в якості платника податків.*

Виділяють індивідуальну (personal tax behavior) і корпоративну (corporate tax behavior) поведінку. Перша розглядає особливості поведінки окремих суб'єктів у податковому процесі, друга – особливості стратегій підприємств, компаній, фірм, пов'язаних зі сплатою податків.

Податкова поведінка передбачає адаптацію індивіда в соціальному та економічному середовищі, пошук шляхів досягнення власних цілей, а також трансформацію суспільства та економіки через реалізацію різних податкових поведінкових моделей.

Фіскальні відносини – взаємодія платників податків та державних структур і посадових осіб, що адмініструють справляння податків – передбачає формування свідомого ставлення суб'єкта до власної ідеї сплати податків, до конкретних податків і зборів, які він має сплатити, до податкової адміністрації взагалі, і до її конкретної посадової особи, з якою платнику податків доводиться мати справу. У цьому контексті надзвичайно важливим є аналіз і керування усіма ланками фіскальних відносин: продумана державна податкова та інформаційна політика, спрямована на роз'яснення суті податків, їх необхідності для існування держави, формування свідомого позитивного ставлення до сплати податків, роз'яснення економічного змісту і доцільності податків, що має сплатити особа, високий професійний рівень посадових осіб податкових органів (у тому числі, й навчання засадам спілкування, формування комунікативних навичок, запобігання конфліктам тощо).

З психологічної точки зору податкова поведінка – вельми широке поняття. Податкова поведінка включає когнітивні, емоційні і поведінкові реакції індивіда, пов'язані з виконанням ним ролі суб'єкту податкової системи.

Когнітивний компонент податкової поведінки включає усвідомлення індивідом своєї ролі платника податків, формування ставлення до неї, раціоналізацію, аналіз відповідної інформації та прийняття рішень щодо обрання тієї чи іншої моделі податкової поведінки.

Можливість та об'єм усвідомлення людиною своєї соціальної ролі суб'єкта податкового процесу тісно пов'язані із загальним рівнем її інтелекту, освіти, а також ступенем обізнаності у податкових питаннях. Така обізнаність визначається як доступністю необхідної інформації, так і власною активністю індивіда у цілеспрямованому пошуку інформації.

При прийнятті рішень щодо вибору суб'єктом тієї чи іншої моделі податкової поведінки важливу роль відіграють його моральні установки, особливості системи цінностей, а також домінуючі в даному суспільстві моделі поведінкової системи.

Мотивація до сплати податків – психологічне спонукання до певних дій зі сплати або несплати податків – може бути позитивною або негативною. Позитивна мотивація сплати податків (мотивація прагнення) – це бажання відчути позитивні емоції – гордість, спокій, відчуття захисту і т.п., пов'язані із сумлінним виконанням податкових обов'язків, або ж бажання отримати ті чи інші пільги за своєчасну сплату податків. Позитивна мотивація несплати податків – зазвичай прагнення отримати матеріальну вигоду внаслідок «економії» недоплачених державі коштів. В основі негативної мотивації (мотивація уникнення) зазвичай лежить страх – страх відповідальності, покарання, суспільного осуду, втрати репутації. Негативна мотивація спонукає суб'єкта сплачувати податки, щоб уникнути негативних наслідків – кримінальної або цивільної відповідальності, суспільного осуду, втрати репутації тощо. Негативна мотивація несплати податків – результат переважно деформованих суспільних уявлень; вона притаманна суспільствам, де панує нігілістичне, зневажливе ставлення до податків (що зазвичай поєднується зі зневажливим ставленням до держави); коли добровільна й свідомо сплата податків розглядається як ознака простакуватості, недолугості, а ухилянням від сплати податків хизуються і виставляють як доблесть. Формування такої групової ідентичності у різних категорій населення, що протиставляється інтересам держави, формує передумови масового ухиляння від сплати податків.

Т. В. Меркулова пропонує класифікувати податкову поведінку в залежності від мотивації; при цьому платників податків поділяють на дві великі групи: опортуністів та законслухняних. До опортуністів належать особи, що у податковій звітності навмисно надають викривлені або неповні дані, приховують фактичні обсяги виробництва і доходів, свідомо обманюють податкові органи та інших учасників податкових відносин; деякі опортуністи переконані, що податки можна взагалі не платити. Законслухняними вважаються такі платники податків, що діють лише в рамках правил, завідомо не порушуючи законодавство [1]. Розвиваючи цей підхід, автор виділяє чотири типи податкової поведінки відповідно до співвідношення форми раціональності та ступеню егоїстичності у дотриманні власних інтересів: опортуніст-максимізатор (податкова поведінка спрямована на мінімізацію витрат, пов'язаних зі сплатою податків, при цьому припустимими способами досягнення цієї мети вважаються усі можливі, включаючи порушення формальних і неформальних норм оподаткування), опортуніст з обмеженою формою раціональності (суб'єкт прагне мінімальних податкових витрат, але обирає певну компромісну суму податків), законслухняний платник податків

(йому притаманні нормативні варіанти поведінки, що відрізняються формою раціональності, при цьому платник податків розглядає варіанти мінімізації податків лише в рамках правил, і спеціально їх не порушує), та законослухняний платник податків з обмеженою формою раціональності (суб'єкт діє лише в рамках законних правил, але не прагне досягти мінімізації податкових витрат, а орієнтується на певну достатню величину) [2].

V. Braithwaite, досліджуючи особливості мотивації в контексті податкової поведінки, виділив мотиваційні позиції (мотиви), які є взаємопов'язаними віруваннями, оцінками, очікуваннями та ставленнями, і визначають поведінку платників податків. Мотиваційні позиції відбивають соціальну відстань між платником податків та податковими органами, і зумовлюють особливості їх взаємодії. Виділяють п'ять мотиваційних позицій: зобов'язання, капітуляція, опір, уникання та гра. *Обов'язковий* платник вірить у переваги податкової системи та має морально правильні погляди; *платник-капітулянт* звертається до податкових органів, що мають високий авторитет; *стійкий платник* сумнівається у намірах податкових органів і намагається перевіряти їх; *платник, що уникає*, повністю дистанціюється від сплати; *платник-гравець* намагається скористатися прогалинами у податковому законодавстві. З урахуванням індивідуальної мотивації платників податків, податкові органи повинні обирати диференційований підхід з використанням примусових та регуляторних стратегій [3, 4].

Емоційна складова податкової поведінки включає різноманітні емоційні реакції, пов'язані із виконанням індивідом ролі суб'єкту податкового процесу, негативні: роздратування, невдоволення, агресія, злість, фрустрація; позитивні: гордість, задоволення; нейтральні (байдужість). Ці емоційні реакції можуть бути короткочасними – роздратування, злість і агресія як реакція на введення нового податку; довготривалими – знижений настрій внаслідок постійного усвідомлення важкого податкового тягаря і значною мірою визначати загальну податкову поведінку. Так, обґрунтовуючи рішення щодо припинення підприємницької діяльності під тиском податків, підприємці часто кажуть «втомився», «набридло», «задовбало», тобто, оперують психологічними, а не економічними термінами.

V. Maciejovsky, H. Schwarzenberger & E. Kirchler вивчали вплив емоційних реакцій на податкову етику в рамках подвійної системної теорії афективних та когнітивних процесів [5]. Було виявлено, що загроза перевірок та штрафів ефективна лише тоді, коли люди здатні до

раціональної обробки інформації, а у дослідженні G. Coricelli et al. підтверджено, що високий рівень емоцій корелює з низькою податковою дисципліною [6].

Поведінковий компонент включає свідому активність суб'єкта з реєстрації в якості платника податків, заповнення податкових декларацій, сплату податків, їх повернення, контролю податків тощо. Поведінковий компонент тісно пов'язаний з когнітивним, мотиваційним, емоційним компонентами.

Сплата податків може здійснюватися добровільно, під впливом усвідомлення громадянином необхідності підтримання держави податками як власного громадянського обов'язку (так званий «податок Кларка»), або ж під дією примусу держави – як обмін сплати громадянином обов'язкових платежів на суспільні блага; при цьому держава може ігнорувати ставлення до цього платників податків (так званий «податок Піга») [7].

Історично першим з'являється податок Піга. У перших суспільствах роль податків виконувала данина, що розглядалася як плата переможеного переможцю, слабого – сильному; така данина була, по суті, платою за право на існування. З розвитком держави та суспільної свідомості відбувається трансформація ставлення платників податку від примусового обов'язкового платежу до усвідомленої необхідності забезпечення функціонування держави шляхом добровільної і своєчасної сплати податків.

Першим дослідженням податкової поведінки з економічних позицій вважаються дослідження M. G. Allingham & A. Sandmo [8], що є продовженням парадигми економічної злочинності G. S. Becker [9]. Платник податків у цій моделі поставлений у позицію гравця, що грає з податковим органом, і змушений обирати між дотриманням податкових зобов'язань і ризиковою перспективою ухилення від податків, тобто між правовою та кримінальною поведінкою. Основними чинниками, які визначають вибір тієї чи іншої моделі поведінки, є співвідношення ставки податку, ймовірність викриття і розмір покарання (штрафу) за податкові порушення. Вважається, що головним фактором, що змушує людину сплачувати податки є страх викриття і покарання (парадигма економічного стримування).

Водночас, ця модель піддається критиці. Так, дослідження J. Slemrod, M. Blumenthal & C. Christian засвідчили, що стратегія погроз ефективна лише по відношенню до платників з малим і середнім доходом, натомість великі платники податків під впливом погроз схильні занижувати фактичні обсяги обігу [10].

H. J. Kleven et al. довели, що загрози аудиту мали значний вплив на

об'єктивне представлення доходів, про які платники звітували самостійно, і не впливали на звітність третіх сторін.

Психологи наголошують, що неокласичні моделі не враховують суто людські, психологічні фактори [11]. У цих моделях платники податків розглядаються як абсолютно раціональні, егоїстичні та ізольовані у прийнятті рішень; вони мотивовані лише на максимальне збільшення очікуваної користі фінансових результатів [12].

На противагу економічним, запропоновані психологічні моделі податкової поведінки, що зосереджуються на когнітивних та контекстних аспектах процесу прийняття рішення платниками податків. J. Olsen, M. Kang & E. Kirchler звертають увагу на низьку економічну обізнаність платників податків, які не спроможні обчислити оптимальний обсяг приховуваного доходу; маючи обмежені пізнавальні можливості, вони чутливі до способів, якими проблема «формується», і їх судження та вибір часто відрізняються від тих, що описуються стандартною економічною моделлю [12]. На відміну від теорії очікуваної користі, теорія перспектив D. Kahneman & A. Tversky постулює, що результати рішення індивідуума оцінюються змінами в доходах за певними орієнтирами, а не кінцевим станом його майна. Суб'єктивна цінність прибутку чи збитку визначається цільовою функцією, суттєвішою для втрат, ніж для прибутків; це означає, що суб'єктивна цінність даної втрати сприймається як більш негативна, ніж позитивний ефект приросту такого ж розміру – і, як наслідок, люди зазвичай намагаються уникнути збитків. Відповідно, в залежності від того, становить потенційний результат втрати або прибутки в актуальних сферах діяльності людини, визначається готовність приймати на себе ризику: люди більшою мірою схильні йти на ризик для уникнення втрат, ніж для одержання прибутку [13].

Важливим фактором прийняття платником податків рішення щодо вибору тієї чи іншої моделі податкової поведінки є особисті переконання і моральні норми. Люди з позитивними установками щодо податкової етики та високою моральністю не потребують примусових та репресивних заходів, тоді як по відношенню до людей зі слабкими моральними нормами та негативними установками ефективність примусових заходів є низькою [14, 15]. M. Wenzel зазначає, що вплив соціальних норм на податкову поведінку опосередковується особистими нормами; останні є інтернаціоналізованими соціальними нормами [16].

Паралельно з дослідженням особливостей індивідуальних психологічних реакцій, пов'язаних зі сплатою податків, ряд дослідників привертають увагу до соціально-психологічних факторів податкової

поведінки. Податкова система базується на соціальній взаємодії суб'єктів, тож для неї актуальні такі поняття, як справедливість, мораль, знання, довіра, а також загальні закономірності міжіндивідуальної, індивідуально-групової та міжгрупової взаємодії.

Справедливість є стрижневим поняттям у формуванні ставлення платників податків до податкової системи; саме справедливість найчастіше зазначали опитані при характеристиці свого відношення до податкової системи [17, 18]. М. Wenzel виділяє три основних складових конструкції концепції справедливості: розподільну, процедурну та справедливу справедливість. Справедливий розподіл означає справедливий обмін вигодами та витратами з урядом та справедливий розподіл податкового навантаження серед платників податків; процедурна справедливість передбачає справедливі процеси збору податків, такі як поважне поводження з платниками податків з боку податкових органів; нарешті, справедлива справедливість стосується обґрунтованості винагороди та покарання [19]. На думку J. Olsen, M. Kang & E. Kirchler, збільшення справедливості може досягатися за рахунок зменшення соціальної відстані між платниками податків та податковими органами; при цьому санкції чи покарання здатні підірвати легітимність податкових органів, якщо вони сприймаються як несправедливі [12]. К. Murphy зазначає, що довіра до податкового органу та його процедур відіграє ключову роль у визначенні бажання платників податків дотримуватися правил та рішень влади [20]. Ще одним способом збільшення відчуття справедливості при сплаті податків є можливість для платника податків обирати, на які цілі будуть витрачатися їхні податки [21].

У ряді досліджень було виявлено суттєвий вплив соціальних установок і поведінки значущого оточення на податкову поведінку індивіда. Якщо у референтних групах або у значущих осіб переважають установки на ухиляння від податків, це зменшує у індивіда почуття провини за порушення податкового законодавства, і збільшує ймовірність податкових девіацій; оскільки особисті та соціальні норми є взаємозалежними, може бути доволі проблематично чітко відрізнити ці два ефекти [12, 22, 23].

Суспільні установки відіграють провідну роль у формуванні мотивації позитивної податкової поведінки. У цьому зв'язку необхідно вивчати успішний досвід розвинених країн Західного світу щодо позитивної податкової поведінки і впроваджувати ті моделі, які засвідчили свою ефективність.

Таким чином, проблема вибору моделі податкової поведінки

платником податків є однією з центральних проблем податкової психології, що знаходиться на перетині наукових і практичних інтересів економіки, психології, соціології, правознавства. У її реалізації беруть участь, взаємодіючи і вступаючи в конфронтацію, психологічні механізми (когнітивно-мотиваційні, емоційні, поведінкові), а також соціальні, економічні та правові фактори. Комплексний аналіз цих механізмів відкриває шлях до розробки ефективних податкових моделей.

Класифікація податкової поведінки є одним з основних завдань податкової психології. Сьогодні запропоновано багато видів податкової поведінки: внутрішню і зовнішню, природну і надбану, умисну і неумисну, усвідомлену і неусвідомлену, правильну і хибну та ін. [24].

З психологічної точки зору виділяють правильну, хибну, комфортну і нестандартну поведінку платників податків. Під правильною поведінкою розуміють адекватну поведінку, спрямовану на досягнення бажаної мети платника податків, під комфортною поведінкою – адекватну поведінку, спрямовану у бік від бажаної мети платника податків, нестандартна та помилкова поведінка належать до неадекватної поведінки залежно від мети платника податків; помилкова поведінка може бути пов'язана із випадковістю (неправильна оцінка ситуації, не зрозумів, відволікся), фізикальними проблемами (втома, погане самопочуття), некомпетентністю, відсутністю належних знань, вмінь і навичок, невихованістю і т. ін., морально-психологічного стану платників податків [24].

Фундаментальними поняттями податкової психології, поряд з податковою поведінкою, є податковий менталітет, податкова мораль, податкова протидія, почуття податкового тягаря. Виділяють також асоційовані поняття: податкова культура, податкова грамотність та податкова дисципліна.

Податковий менталітет – це сукупність психологічних установок індивіда по відношенню до оподаткування, складова загального національного менталітету.

Вельми важливими факторами податкової поведінки є соціальні норми: переконання, установки та моральність платників податків. Деякими авторами наголошується, що етичні установки та соціальна взаємодія відіграють провідну роль у розумінні причин ухилення від податків та податкової дисципліни [25].

Надзвичайно важливим для формування податкової поведінки є податковий клімат – відносини між податковими органами та платником податків. У цьому зв'язку V. Pukelienė & A. Kažemekaitytė зазначають, що потужні податкові органи викликають у платників більшу довіру, що

впливає на його готовність до співпраці. Водночас, це пов'язане з посиленням примусових заходів, які дозволяють посилити рівень дотримання податкових вимог, але загрожують знищити добровільне дотримання законів платниками податків [26].

На думку G. Lisi, загальне узгодження податкового законодавства та макроекономічного клімату більшою мірою посилюється заходами, що стимулюють довіру між податковими структурами і платниками податків, ніж примусовими заходами, оскільки це призводить до створення кооперативного суспільства та забезпечення легітимності владних структур; проте, й потужні примусові заходи не можна не брати до уваги, оскільки вони також призводять до встановлення довіри, зокрема через контроль нечесних платників податків та сприйняття справедливості в суспільстві чесними платниками податків [27]. На думку L. P. Feld & B. S. Frey, прозорість та узгодженість процесуальних дій з боку податкових органів можуть сприяти підвищенню якості інституційної роботи, наслідком чого є позитивний ефект на рівні дотримання платниками вимог податкового законодавства [28].

Податкова мораль – це сукупність установок особистості по відношенню до податкового законодавства і податкової системи. Податкова моральність – сукупність особистих правил щодо податкових вимог, що можуть призвести до переживання почуття задоволення (щастя) в разі їх дотримання, і почуття провини, втрати репутації, сорому і т.п. в разі їх невиконання – важливий фактор формування податкової поведінки; водночас, високий рівень податкової моралі не означає автоматично високого рівня дотримання податкового законодавства, він лише відображає індивідуальні преференції, які можуть відрізнятися від реальної поведінки [27, 29, 30].

У цьому контексті державі надзвичайно важливо забезпечити відчуття соціальної справедливості при визначенні податкової політики. Впевненість платника податків у справедливості і прогресивності суспільного ладу при розумінні обґрунтованості та необхідності існуючих податків зумовлює перспективу формування позитивної податкової поведінки, а несправедливість, соціальне розшарування, принцип «багатим – все, іншим – закон», безкарність породжує розчарування у суспільстві та його цінностях, правовий та податковий нігілізм, суспільну пасивність та спротив податковій політиці держави.

На особливості податкової поведінки справляє вплив соціальний статус платника податків. На думку Н. Гетьман та Ю. Литвинової, державні службовці орієнтуються на поняття соціальної справедливості; робітники

сприймають податки як інструмент політиків, використання податків для фінансування бюджетного дефіциту викликає у них критику уряду; офісні працівники та інженерно-технічний персонал ставляться до податків як до інструменту, що забезпечує соціальну безпеку і добробут суспільства, а також як до неминучого зла, яке, крім усього, генерує особисті фінансові втрати [31].

Ставлення соціальної групи до питання виконання податкових обов'язків фіксується в ментальності громадян; концепція громадянського обов'язку передбачає, що індивіди мотивовані не лише зростанням власного добробуту, а у почуттям відповідальності перед суспільством і нацією; громадяни з високим рівнем почуття власного обов'язку обирають стратегію відповідального співробітництва навіть за можливості ухиляння, їх поведінка регулюється не зовнішніми перевітками чи санкціями, а внутрішніми переконаннями і турботою про суспільство [31]. Автори наголошують, що в умовах більш високої довіри громадянина до держави податкові збори набагато більші, ніж в умовах низької довіри, особливо за слабкої влади; в умовах низького рівня довіри високий рівень влади призводить до більшого стягнення податків, у цьому випадку мова йде про примусовість як основну мотивацію поведінки громадян (тобто, рівень добровільної чесності дуже малий); по мірі зростання довіри до податкових органів збільшується добровільне бажання співпрацювати з ними [31].

Відчуття податкового тягаря – психологічні почуття, пов'язані з усвідомленням індивідом необхідності сплачувати податки. Найчастіше відчуття податкового тягаря асоціюється з негативними психоемоційними реакціями, пов'язаними з усвідомленням індивідом необхідності відчужувати частину власних благ на користь держави, та їх втрати.

Відчуття податкового тягаря надзвичайно посилюється за наявності у платника податків відчуття соціальної несправедливості, та переконання, що податок, накладений на нього, є непропорційно великим, або більшим по відношенню до інших соціальних верств.

Відчуття податкового тягаря тісно пов'язане з емоційним компонентом податкової поведінки. Високе відчуття податкового тягаря асоційоване з негативними емоціями роздратування, розчарування, суму, злості та ін.

Паралельно з відчуттям податкового тягаря у платника податків може виникати почуття непропорційно малого об'єму соціальних благ, що надаються йому державою. Виражене відчуття податкового тягаря тісно пов'язане з податковим спротивом.

Податкова протидія (податковий спротив) – сукупність психологічних

та поведінкових реакцій по відношенню до податкового тягаря. Податкова протидія передбачає певні дії, до яких вдається платник податків для зменшення або уникнення податкового тягаря. Податкова протидія включає різні форми податкових девіацій.

Податкові девіації справляють негативний вплив на відчуття соціальної справедливості в суспільстві, адже частина платників сплачує податки вчасно і в повному обсязі, а частина ухиляється від них.

Причинами податкових девіацій є недостатнє розуміння платниками економічної суті та необхідності податків, низький рівень податкової культури, правовий нігілізм, деформація соціальних та економічних відносин у суспільстві зі значною тінізацією економіки.

Податкові девіації можуть бути зумовлені корисливими мотивами, а також бути наслідком зневажливого ставлення до держави, її цінностей, морально-етичних норм, власних обов'язків.

М. О. Акопджанова пропонує шукати зв'язок між податковими девіаціями та індивідуально-типологічними характеристиками девіантів. Вона пропонує наступну класифікацію порушників податкового законодавства: правопорушник шизоїдного типу особистості, який характеризується аутистичністю, багатством внутрішнього світу, переживаннями, надмірною чутливістю, схильністю до абстрагування, зазвичай обирає в якості способу уникнення оподаткування маніпулювання витратами; натомість, правопорушник астеничного типу особистості, який характеризується дратівливістю, захисними реакціями пасивного типу, реакціями уникнення, іпохондичністю, зазвичай обирає в якості способів ухиляння від оподаткування приховування витрат або доходу шляхом невідображення їх у податкових деклараціях [32].

На думку Е. Дюркгейма, який вперше запропонував соціологічне пояснення природи девіацій, вони є результатом соціальної дезорганізації, що, у свою чергу, є наслідком втрати ідеалів, краху культурних цінностей і соціальних норм в часи криз і глибоких соціальних потрясінь. Деформація соціальних відносин активізує пріоритет індивідуальних інтересів над суспільними, що зумовлює трансформацію поведінки.

У цьому зв'язку необхідно зупинитися на ще одному фундаментальному понятті податкової психології – *податковій культурі*.

Вперше термін «податкова культура» використав І. Шумпетер у своїй статті «Економія і соціологія податку на прибуток». За його визначенням, податкова культура є вираженням людської духовності і творчості, спрямовані на збільшення рівня податкової свідомості суспільства.

Сучасне визначення податкової культури охоплює не лише повноту і

своєчасність сплати обов'язкових податкових платежів, а й характеризує певну соціальну зрілість суспільства, рівень податкової обізнаності та свідомості населення, стан розвитку підприємництва та загального соціально-економічного стану суспільства.

Податкова культура є елементом загальної економічної культури і суспільної свідомості учасників податкового процесу. У формуванні податкової культури беруть участь індивідуально-психологічні, особистісні, мотиваційні особливості, система переконань і установок індивіда, соціально-психологічні характеристики суспільства, загальний рівень економічної культури і суспільної свідомості, особливості правової атмосфери.

Становлення податкової культури суспільства відбувається через усвідомлення платниками податків необхідності їх сплати, розуміння неможливості реалізації державою своїх функцій з національної безпеки, оборони, охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення тощо.

С. А. Іванова зазначає, що механізм формування податкової культури структурно включає три взаємопов'язані підсистеми, що складають її внутрішній зміст: механізм формування податкової культури платника податків, що забезпечує формування системи його потреб, ціннісних орієнтацій та очікувань, що є найважливішим елементом інституціоналізації; механізм формування податкової культури податкових органів, що сприяє мобілізації податків і зборів; механізм формування податкової культури інших суб'єктів, які беруть участь у податковому процесі, забезпечує повне і своєчасне надходження сум податків і зборів в бюджет [33].

Водночас, механізм формування податкової культури являє собою діяльність фінансових інститутів з організації функціонування його складових структурних елементів (підсистем), тобто з організації податкового процесу у суворій відповідності до норм податкового права [34].

При цьому податкова культура – це відносно цілісна підсистема економічної та загальної культури людини, пов'язана з нею єдиними категоріями: культурою мислення, поведінки, спілкування та діяльності; вона розкриває приватний аспект буття людини у податковій сфері [35].

В. Ю. Кашаєва виділяє наступні проблеми, що заважають формуванню податкової культури: нестабільне законодавство; недостатня система інформування та консультування громадян; низький рівень якості виконання податкових процедур; недовіра з боку населення по відношенню до податкових органів; проблема взаємної соціальної

відповідальності між суб'єктами податкових відносин; непрестижність праці у податкових органах, низька соціальна мотивація, велика плинність кадрів; процес глобалізації як причина росту конкуренції фірм та внаслідок цього – постійний пошук суб'єктами господарювання способів мінімізації податкових платежів [34].

На думку Д. О. Касімова, інструментарій формування податкової культури вельми широкий. До нього можна віднести систему податків та їх елементи, види та форми організації податкових відносин, податкову поведінку, податкову дисципліну, методи податкового планування, форми, види та способи податкових перевірок, види відповідальності, санкції, види інформаційних систем, податковий моніторинг, аудит та їх інструменти, системи оплати праці працівників податкових органів, показники оцінки результативності та ефективності податкових перевірок і рейтингові системи, показники і способи покращення обслуговування платників податків, мирові угоди між податковими органами та платниками податків та ін. Пріоритетними напрямками підвищення рівня податкової культури є вжиття заходів зі спрощення податкового законодавства і удосконалення механізму вирішення податкових спорів; суттєве підвищення ефективності взаємодії податкових органів і платників податків; підвищення рівня інформованості, розвиток податкового консультування громадян, рекламно-інформаційні заходи, використання засобів масової інформації; впровадження схем з покращення якості виконання податкових процедур; підвищення іміджу і престижу роботи у податкових органах [36].

Одним з найважливіших елементів податкової культури є *податкова дисципліна*. Зазвичай під податковою дисципліною розуміють своєчасну сплату фізичними та юридичними особами усіх визначених законодавством обов'язкових податків і зборів до бюджетів усіх рівнів. Однак, податкова дисципліна – це й систематичне навчання, розвиток і контроль моральних і фінансових спроможностей і можливостей платника податків розраховуватися з бюджетами з урахуванням різних ситуацій взаємодії податкових інспекцій з прийому та оформлення податків і податкових зобов'язань [33]. Податкова дисципліна підтримується за рахунок правових, адміністративних та морально-етичних факторів.

Податкова грамотність – це ступінь обізнаності населення у податковому законодавстві, та вміння застосовувати законодавчі норми у сфері оподаткування для забезпечення високого рівня податкової дисципліни, а також високої податкової культури в цілому.

Таким чином, податкова психологія – це новий, перспективний напрямок економічної психології, що динамічно розвивається останніми

десятиліттями. Податкова психологія зачіпає важливі сфери економіки, психології, соціології, правознавства.

Податкова психологія вивчає податкову поведінку суб'єктів податкового процесу, їх взаємодію, а також розробляє заходи оптимізації дій повної та своєчасної сплати податків з позицій психологічної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Меркулова Т. В. Институт налога / Т. В. Меркулова. – Харьков, 2006.
2. Меркулова Т. В. Налоговое поведение: институциональные аспекты анализа / Т. В. Меркулова // Научные труды ДонНТУ (Серия экономическая). – 2005, Вып. 89(3). – С. 159-165.
3. Braithwaite V. Taxing democracy. Understanding tax avoidance and evasion / V. Braithwaite. – Aldershot: Ashgate Publishing Limited, 2003.
4. Braithwaite V. Defiance in taxation and governance: Resisting and dismissing authority in a democracy / V. Braithwaite. – Edward Elgar Publishing, 2009.
5. Maciejovsky B. Rationality versus emotions: The case of tax ethics and compliance / B. Maciejovsky, H. Schwarzenberger, E. Kirchler // Journal of Business Ethics. – 2012, Vol. 1. – P. 339-350.
6. Coricelli G. Cheating, emotions, and rationality: an experiment on tax evasion / G. Coricelli, M. Joffily, C. Montmarquette, M. C. Villeval // Experimental Economics. – 2010, Vol. 13. – P. 226-247.
7. Иванов Ю. Б. Податкова система: підручник / Иванов Ю. Б., Крисоватий А. І., Десятнюк О. М. – К.: Аттіка, 2006.
8. Allingham M. G. Income tax evasion: A theoretical analysis / M. G. Allingham, A. Sandmo // Journal of Public Economics. – 1972, Vol. 1. – P. 323-338.
9. Slemrod J. Taxpayer response to an increased probability of audit: evidence from a controlled experiment in Minnesota / J. Slemrod, M. Blumenthal, C. Christian // Journal of Public Economics. – 2001, Vol. 79. – P. 455-483.
10. Kleven H. J. Unwilling or unable to cheat? Evidence from a tax audit experiment in Denmark / H. J. Kleven, M. B. Knudsen, C. T. Kreiner, S. Pedersen, E. Saez // Econometrica. 2011, Vol. 79. – P. 651-692.
11. Cullis J. G. Why people pay taxes: From a conventional economic model to a model of social convention / J. G. Cullis, A. Lewis // Journal of Economic Psychology. – 1997, Vol. 18. – P. 305-321.
12. Olsen J. Tax Psychology / J. Olsen, M. Kang, E. Kirchler. – Cambridge University Press, 2018. – P. 405-429.
13. Kahneman D. Prospect theory: An analysis of decision under risk. Econometrica / D. Kahneman, A. Tversky // Journal of the Econometric Society. – 1979, Vol. 47. – P. 263-292.
14. Alm J. Do ethics matter? Tax compliance and morality/ J. Alm, B. Torgler // Journal of Business Ethics. – 2011, Vol. 101. – P. 635-651.
15. Wenzel M. The social side of sanctions: personal and social norms as

moderators of deterrence. / M. Wenzel // *Law and Human Behavior*. – 2004, Vol. 28. – P. 547-567.

16. Wenzel M. An analysis of norm processes in tax compliance / M. Wenzel // *Journal of Economic Psychology*. – 2004, Vol. 25. – P. 213-228.

17. Braithwaite V. Taxing democracy. Understanding tax avoidance and evasion / V. Braithwaite. – Aldershot: Ashgate Publishing Limited, 2003.

18. Taylor N. Understanding taxpayer attitudes through understanding taxpayer identities: In V. Braithwaite (ed.), *Taxing democracy. Understanding tax avoidance and evasion* (pp. 71-92) / N. Taylor. – Aldershot: Ashgate Publishing Limited, 2003

19. Wenzel M. Tax compliance and the psychology of justice: Mapping the field: In V. Braithwaite (Ed.), *Taxing Democracy. Understanding Tax Avoidance and Evasion* (pp. 41-70) / M. Wenzel. – Aldershot: Ashgate Publishing Limited, 2003.

20. Murphy K. The role of trust in nurturing compliance: A study of accused tax avoiders / K. Murphy // *Law and Human Behavior*. – 2004, Vol. 28. – P. 187-209.

21. Casal S. Tax compliance depends on voice of taxpayers / S. Casal, C. Kogler, L. Mittone, E. Kirchler // *Journal of Economic Psychology*. – 2016, Vol. 56. – P. 141-150.

22. Wartick M. The effects of observing a peer's likelihood of reporting income on tax reporting decisions / M. Wartick, T. Rupert // *Advances in Taxation*. – 2010, Vol. 19. – P. 65-94.

23. Onu D. The role of social norms in tax compliance: theoretical overview and practical implications / D. Onu, L. Oats // *Journal of Tax Administration*. – 2015, Vol. 1. – P. 113-137.

24. Зима О. Г. Аналіз видів і типів податкового поведіння / О. Г. Зима // *Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право)*. – 2013, № 1(60). – С. 74-79.

25. Alm J. Do Ethics Matter? Tax Compliance and Morality / J. Alm, B. Torgler // *Journal of Business Ethics*. – 2011, Vol. 101(4). – P. 635-651.

26. Pukelienė V. Tax behaviour: Assessment of Tax compliance in European Union countries / V. Pukelienė, A. Kažemekaitytė // *Ekonomika*. – 2016, Vol. 95(2). – P. 30-56.

27. Lisi G. The interaction between trust and power: Effects on tax compliance and macroeconomic implications / G. Lisi // *Journal of Behavioral and Experimental Economics*. – 2014, Vol. (53). – P. 24-33.

28. Feld L. P. Trust breeds trust: How taxpayers are treated. / L. P. Feld, B. S. Frey // *Economics of Governance*. – 2002, Vol. 3(2). – P. 87-99.

29. Casagrande A. The effect of competition on tax compliance: The role of audit rules and shame / A. Casagrande, D. D. Cagno, A. Pandimiglio, M. Spallone // *Journal of Behavioral and Experimental Economics*. – 2015, Vol. 59. – P. 96-110.

30. Christian R. C. Empathy, sympathy, and tax compliance / R. C. Christian, J. Alm // *Journal of Economic Psychology*. – 2014, Vol. 40. – P. 62-82.

31. Гетьман Н. Экспертный канал «Открытая экономика» [Электронный ресурс] / Н. Гетьман, Ю. Литвинова. – Режим доступа: <http://www.opec.ru/1318632.html>.

32. Акопджанова Л. О. Способы совершения налоговых преступлений и личность налогового преступника / Л. О. Акопджанова // Налоги. – 2011, № 2. – С. 23-26.

33. Иванова С. А. Налоги и налогообложение / С. А. Иванова. – Москва: Юнити, 2011. – С.101-122.

34. Кашаева В. Ю. Налоговая культура Российской Федерации: понятие, проблемы и пути их решения [Электронный ресурс] / В. Ю. Кашаева. – Режим доступа: <https://www.scienceforum.ru/2016/pdf/21574.pdf>.

35. Гончаренко Л. И. О новой дисциплине: современные тенденции в формировании налоговой культуры / Л. И. Гончаренко, Н. И. Осетрова // Налоги и налогообложение. – 2011, № 11. – С. 55-78.

36. Касимов Д. О. Институциональные основы формирования и развития налоговой культуры: дисс... канд. экон. наук / Д. О. Касимов. – Саратов, 2012.

PhD Oleksandr Belov (Vinnitsya, Ukraine)

THE THEORY OF TAX BEHAVIOR: INTRODUCTION

The article provides a detailed description of existing theories of tax behavior. All available data on the history of tax behavior expressed through categories of tax morality, tax emotions, tax counteraction, tax deviations, tax mentality are summarized. The author insists on the necessity of full implementation of tax psychology – independent science on the border of psychology and jurisprudence. Tax behavior is defined as a set of psychological reactions related to the functioning of the taxpayer. Socio-psychological, behaviorist and physiocratic approaches are synthesized regarding the definition of the concept of “tax behavior”, and the hierarchy of psychological functions of tax behavior is investigated.

Keywords: Taxes, Finance, Tax Psychology, Tax Behavior, Tax Mentality, Tax Counteraction, Tax Deviations.

канд. мед. наук Александр Белов (Винница, Украина)

ОЧЕРК ТЕОРИИ НАЛОГОВОГО ПОВЕДЕНИЯ

Статья обобщает все имеющиеся данные по истории и теории налогового поведения. Автор определяет налоговое поведение как совокупность психологических реакций, связанных с функционированием объекта налогообложения. Синтезируются социально-психологический, бихевиористский и физиократический подходы к дефиниции понятия «налоговое поведение», исследуется иерархия психологических функций налогового поведения.

Ключевые слова: налоги, финансы, налоговая психология, налоговое поведение, налоговый менталитет, налоговое противодействие, налоговые девиации.

канд. мед. наук Олександр Белов (Вінниця, Україна)

НАРИС ТЕОРІЇ ПОДАТКОВОЇ ПОВЕДІНКИ

Стаття містить детальний опис існуючих теорій податкової поведінки. Узагальнюються всі наявні дані з приводу історії податкової поведінки, вираженої через категорії податкової моралі, податкових емоцій, податкової протидії, податкових девіацій, податкового менталітету. Автор наполягає на необхідності повноцінного впровадження податкової психології – самостійної науки на межі психології та юриспруденції. При цьому, податкова поведінка визначається як сукупність психологічних реакцій, пов'язаних із функціонування суб'єкта сплати податкових платежів. Синтезуються соціально-психологічний, біхевіористський і фізіократичний підходи з приводу дефініції поняття «податкова поведінка», досліджується ієрархія психологічних функцій податкової поведінки.

Ключові слова: податки, фінанси, податкова психологія, податкова поведінка, податковий менталітет, податкова протидія, податкові девіації.

* **Белов Олександр Олександрович** – кандидат медичних наук, лікар-психіатр, медичний психолог, асистент кафедри медичної психології та психіатрії з курсом післядипломної освіти Вінницького національного медичного університету імені М. І. Пирогова. E-mail: oleksbelov@gmail.com.